

O`zbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı

A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq institutı

Qaraqalpaq til bilimi kafedrası

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı fakul`teti

Qaraqalpaq tili ha`m a`debiyatı qa`nigeliginin`

4 b kurs studentı Aldanova Bayannın`

O`.Ayjanovtın` «Aral qushag`ında» romanında turaqlı so`z

dizbeklerinin` qollanılıwı degen temadag`ı

Pitkeriw qa`nigelik jumısı

Ilimiyy basshısı:

f.i.k.u`lken oqıtıwshı Qurbanbaeva B.

Kafedra baslıǵı:

f.i.d., prof. Dospanov O.

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakul`tet dekanı:	f.i.k. D.Paxratdinov
Kafedra baslıg`ı:	f.i.d., prof. O.Dospanov
Ilmiy basshı:	f.i.k. Qurbanbaeva B.

Tema: O`.Ayjanovtın` «Aral qushag`ında» romanında turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılıwı.

Pitkeriw qa`nigelik

jumısın jazıwshı:

Aldanova Bayan

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasının` qararı:

Aldanova Bayannın` pitkeriw qa`nigelik jumısına

«_____» bahası qoyılsın.

MAK baslıg`ı:

MAK ag`zaları:

Jaqlawg`a ruxsat berildi:

Fakul`tet dekanı:	f.i.k. D.Paxratdinov
Kafedra baslıg`ı:	f.i.d., prof. O.Dospanov
Ilmiy basshı:	f.i.k. Qurbanbaeva B.

Tema: O`.Ayjanovtın` «Aral qushag`ında» romanında turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılıwı.

Pitkeriw qa`nigelik

jumısın jazıwshı:

Aldanova Bayan

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasının` qararı:

Aldanova Bayannın` pitkeriw qa`nigelik jumısına

«_____» bahası qoyılsın.

MAK baslıg`ı:

MAK ag`zaları:

Jobası:

Jumıstın` ulıwma sıpatlaması_____	5-6
Kirisiw_____	7-8
a) Qaraqalpaq til biliminde turaqlı so`z dizbeklerinin` izertleniwi_____	8-10
b) Turaqlı so`z dizbekleri haqqında tu`sinik_____	10-13

I Bap O`. Ayjanovtın` «Aral qushag`ında» romanında qollanılğ`an turaqlı so`z dizbeklerinin` tematikalıq toparları_____14

1. Adamnıń dene mu`shelerine baylanıslı turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanıwı_____	14-15
a) ko`z so`zine baylanıslı_____	15-19
b) bas so`zine baylanıslı_____	19
v) qulaq so`zine baylanıslı_____	19-21
g) awız so`zine baylanıslı_____	19-22
d) ju`rek so`zine baylanıslı_____	22-23
e) qol so`zine baylanıslı_____	24-25
j) murın so`zine baylanıslı_____	25-26
z) qabaq so`zine baylanıslı_____	26
i) iyek so`zine baylanıslı_____	27
k) qoyın so`zine baylanıslı_____	27-28
l) qabırğ`a so`zine baylanıslı_____	28
m) o`t so`zine baylanıslı_____	28
p) til so`zine baylanıslı_____	28
r) to`be so`zine baylanıslı_____	28-30
s) man`lay so`zine baylanıslı_____	30-31
t) sheke so`zine baylanıslı_____	31

u) bet so`zine baylanıslı_____	31-32
x) murt so`zine baylanıslı_____	32

II Bap Romanda dialektke ta`n turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanıwı_____	33-36
1. Atawısh so`z shaqaplarına qatnaslı turaqlı so`z dizbekleri_____	36
2. Feyil frazeologiyalıq so`z dizbekleri_____	36-45
Juwmaq_____	46-48
Paydalanılg`an a`debiyatlar_____	49-50

Jumıstın` ulıwma sıpatlaması

Temanın` aktual`lıg`ı. Jumısta qaraqalpaq til biliminde burın u`yrenilmegen ma`selelerdin` biri ko`rkem so`z sheberi O`.Ayjanovtın` «Aral qushag`ında» romanında turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılıwı» birinshi ma`rtebe ilimiy ko`z – qarastan u`yrenildi. Tilimizdegi turaqlı so`z dizbekleri, olardın` erkin so`z dizbeklerinen ayırmashılıq belgilerin ayırıp tanıy biliw, sonday – aq, olardın` ko`rkem shıg`armalardın` tilinde pikiridi da`l, ıqsham, tujırımlı etip beriw ushın ko`rkemlew quralları xızmetinde jumsalıwın u`yreniw ju`da` a`hmiyetli ma`selelerdin` biri. Jumısta ko`rkem shıg`armalardın` tilinde turaqlı so`z dizbeklerinin` ko`rkemlew quralları sıpatında qollanılıwı so`z etildi. Jumıs usı ta`repinen a`hmiyetli ma`selege arnalg`an dep oylaymız.

Jumıstın` maqseti ha`m wazıypaları. Maqseti - ko`rkem shıg`armanın` tilindegi so`z dizbeklerin jıynaw, olardı tallap, analizlew, ko`rkemlew quralları xızmetinde keliwin ko`rsetiw. Wazıypası – frazeologizmlerdin` ko`rkemlew quralları xızmetinde o`nimli qollanılıwın, shıg`arma tilinen alıng`an mısallar tiykarında da`lillewden ibarat.

Izertlew ob`ekti ha`m predmeti. Ob`ekti - ko`rkem shıg`armanın` tili, predmeti O`.Ayjanovtın` «Aral qushag`ında» romanındag`ı turaqlı so`z dizbekleri.

Izertlew metodları ha`m usılları. Salıstırmalı – bayanlaw usılı.

Jumıstın` qurılısı ha`m ta`rtibi. Jumıs kirisiw, eki bap, juwmaq ha`m paydalanılğ`an a`debiyatlar diziminen ibarat.

Orınlang`an jumıstın` tiykarg`ı na`tiyjeleri. Qaraqalpaq tilinde turaqlı so`z dizbekleri, olardın` erkin so`z dizbeklerinen ayırmashılıq belgileri, atqaratug`ın xızmeti, ko`rkem shıg`armalarda ko`rkemlew quralları sıpatında o`nimli qollanılıwı ilimiy ko`z – qarastan ha`r ta`repleme u`yrenildi.

Juwmaq ha`m usınıslardı qısqa ulıwmalastırıwdın` na`tiyjeleri. Ko`rkem shıg`arma tili, turaqlı so`z dizbekleri, olardıń ko`rkemlew quralları xızmetinde keliwin u`yreniw u`lken a`hmiyetke iye.

Kirisiw

Funksionallıq stiller tarawında turmıstın` barlıq tarawın qamtıytug`ın stil` ko`rkem a`debiyat stili bolıp tabıladı. Ko`rkem a`debiyat stili leksikalıq – semantikalıq jaqtan ken` mu`mkinshiliklerge iye. Ol ko`rkem obrazdı jasawda til baylıqlarınan paydalanadı.

Ko`rkem so`z sheberi ha`r qanday ko`rkem shıg`armada xalıqtın` til baylıqların paydalanıp, ko`rkem obrazlardı do`reledi. Ko`rkem a`debiyat adamzat turmısının` barlıq ta`repın o`zinin` su`wretlew ob`ekti etip aladı. Sonlıqtan onın` til baylıqlarınan paydalanıw shen`beri a`dewir ken`. Qaysı tildi alıp qarasan` da so`zdin` frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` komponentleri ajıralmas bir pu`tinlikke iye bolıp qollanıwı, onın` sol tildin` so`zlik quramında turaqlı tu`rde jasap kelgenliginen derek beredi.

Qaraqalpaq tilinde teren` ma`nilik, obrazlılıq penen belgilenetug`ın til baylıqlarının` bir toparın frazeologiyalıq so`z dizbekleri quraydı. Onda qaraqalpaq xalqının` jıllar dawamında qa`dirlegen aqlı, oyı, a`rmanı, ku`n - ko`risi qullası turmısı az so`zli, teren` ma`nili so`z dizbekleri birliginde berilgen. Bulardın` ishinde ko`rkem a`debiyat stiline xarakterli, stil`lik jaqtan usı tarawda jiyi qollanılatug`ın toparları ayrıqsha ko`zge tu`sedi. Bular ko`rkem shıg`armada su`wretlew qurallarının` biri sıpatında pu`tin ma`ninin` obrazlılıg`ın do`relep turadı. A`lbette, obrazlılıq ko`pshilik jag`daylarda frazeologiyalıq so`z dizbeklerine ta`n. Ma`selen, ortaqlıq stil`ge ta`n turaqlı so`z dizbeklerinin` basım ko`pshiligi usınday xarakterge iye. Olar tiykarg`ı til quralları xızmetin atqaradı. Shıg`armanın` talabına sa`ykes bul tarawda til baylıqlarının` barlıg`ı da jumsala beriwı mu`mkin, ol jazıwshının` sheberligine baylanıslı. Solay da frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` basqaları menen salıstırğ`anda o`zine ta`n o`zgesheligi bar. Ko`rkem a`debiyat leksikasında turaqlı so`z dizbekleri obrazlı, teren` ma`nili til baylıqları sıpatında stil`lik jaqtan jiyi qollanıladı.

a) Qaraqalpaq til biliminde turaqlı so`z dizbeklerinin` izertleniwi.

Qaraqalpaq tilinde turaqlı so`z dizbekleri haqqındag`ı ma`sele ele tolıq tu`rinde ha`r ta`repleme izertlenbegen ma`selelerdin` biri.

Ol tek qaraqalpaq tilinde g`ana emes, al ulıwma basqa da tuwısqan xalıqlardın` tillerinde de belgili bir izge tu`sip, tolıq sheshilmegen ma`selelerdin` biri. Sonlıqtan da, ilimpazlar til biliminde turaqlı so`z dizbekleri, idiomalıq so`zler, leksikalıq so`z dizbekleri, idiomalar, frazemalar usag`an tu`rlishe terminlerdin` paydalanılıp kiyatırğ`anlıg`ı, bul narsenin` turaqlı so`z dizbeklerinin` mazmunın anıqlawdı qıyınlastırıp kiyatırğ`anın aytadı. Sonın` menen birge, turaqlı so`z dizbekleri o`zlerinin` qurılısı jag`ınan tu`rlishe semantikalıq jaqtan xarakteri ha`r qıylı bolıp keledi. Bul na`rse turaqlı so`z dizbeklerinin` ob`ektin da`l belgilewde biraz qıyınshılıqlar tuwdıradı.

Haqıyqatında da, tap usı ku`nge shekem turaqlı so`z dizbekleri dep neni tanıw kerek, onın` so`zlerden ha`m basqa so`z dizbeklerinen tiykarg`ı ayırmashılıg`ı nede, turaqlı so`z dizbeklerinin` qanday tu`rleri bar, olardı qalay klassifikatsiyalawg`a boladı degen ma`sele ha`r tu`rli qaralıp, tu`rlishe sheshilip kiyatır. Biz qaraqalpaq tilindegi turaqlı so`z dizbeklerin anıqlaw ha`m olarg`a so`z qatlamlarının` biri sıpatında qarag`anda bul haqqındag`ı miynetlerdi basshılıqqa alamız.

Qaraqalpaq til biliminde turaqlı so`z dizbekleri boyınsha bir qatar izertlew jumısları orınladı. Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq so`zler boyınsha so`zlikler J.Eshbaev<sup>1</sup> ha`m T.Jumamuratovlar ta`repinen du`zildi². E.Berdimuratov³ o`z izertlewlerinde frazeologiyanı leksikologiyanın` bir

---

¹ Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinin` qısqasha frazeologiyalıq so`zligi. No`kis, 1985.

² Jumamuratov T. Russko – karakalpakiy frazeologicheskiy slovar` dlya shkol`nikov. Nukus, 1985.

³ Berdimuratov E. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No`kis, 1972.

tarawı sıpatında ko`rsetedi. A.Bekbergenov<sup>4</sup> frazeologizmlerdin` tilimizde stil`lik qollanılıw o`zgeshelikleri haqqında aytıp o`tedi. S.Nawrızbaeva<sup>5</sup> qaraqalpaq tilindegi turaqlı ha`m frazeologiyalıq so`z dizbekleri degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı. G.Aynazarova<sup>6</sup> qaraqalpaq tilindegi simmetriyalı frazeologizmlerdi u`yrendi ha`m monografiya shıg`ardı. G.Aynazarova ha`m E.Berdimuratovtin`⁷ avtorlıg`ındag`ı maqalada «Qırq qız» da`stanı leksikasındag`ı frazeologizmler so`z etilgen. Ko`rkem shıg`armalardın` tilindegi turaqlı so`z dizbekleri ele arnawlı tu`rde ilimiy ko`z - qarastan izertlenbedi.

Ko`rkem shıg`armalardın` tilindegi turaqlı so`z dizbekleri ele arnawlı tu`rde ilimiy ko`z - qarastan izertlenbedi. Bizin` bul pitkeriw qa`nigelik jumısımızda qaraqalpaq tilindegi turaqlı so`z dizbekleri, anıg`ıraq etip aytqanda, ko`rkem shıg`armanın` tili, olarda qollanılğ`an turaqlı so`z dizbekleri haqqında so`z etildi. Bundag`ı maqsetimiz turaqlı so`z dizbeklerinin` erkin so`z dizbegine

qarag`anda ma`nilik jaqtan ıqsham, tujırımlı oy – pikirdi bildiretug`ının, sonlıqtan da jazıwshılar olardı ko`rkem shıg`armalar tilinde ko`rkemlew quralları sıpatında paydalanatug`ının ko`rsetiwdi maqul ko`rdik.

b) Turaqlı so`z dizbekleri haqqında tu`sinik.

Frazeologiya – til iliminin` belgili tarawlarının` biri. Bul terminnin` o`zi tiykarınan grektin` Phrasis (frazı) ha`m logos (ilim) degen so`zlerinen kelip shıqqan. Tildegi turaqlı so`z dizbekleri frazeologiyanın` u`yrenetug`ın, izertleytug`ın ob`ekti bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tilinin` so`zlik kuramında tek jeke so`zler g`ana emes, al jeke so`zler sıyaqlı pu`tin bir ma`ni an`latıwshı bir neshe so`zler dizbeginen

⁴ Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikası. No`kis, 1990.

⁵ Nawrızbaeva S. Frazeologicheskie edinitsı v karakalpaksko – russkom slovare. Tashkent, 1972.

⁶ Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten`les eki komponentli frazeologizmler. No`kis, 2005.

⁷ Aynazarova G., Berdimuratov E. Qırq qız da`stanının` leksikasında frazeologizmler ha`m olardıń eki komponentli tu`rlerinin` qollanılıwı haqqında. A`miwda`r`ya, 1989, №1-2, 48-52 betler.

ibarat turaqlı so`z dizbekleri de belgili orındı iyeleydi. Bul leksikalıq qatlam o`z aldına o`zgeshe ayırıqshalıqlarg`a iye so`zlik quramnın` belgili bir toparın quraydı. Tilimizdegi turaqlı so`z dizbekleri ma`nilik jaqtan, ma`nilik o`tkirliğı jag`ıman tildin` qaymag`ı, mag`ız sıpataında esaplanadı.

A`lbette, turaqlı so`z dizbekleri ha`m onın` elementlerinen esaplanatug`ın naqıllar, maqallar, idiomalar sonday – aq, onın` basqa da tu`rleri bizin` ku`ndelikli til arqalı qatnas jasawımızda pikirimizdi tolıq, o`zine ta`n barlıq ma`nilik ta`repleri menen jetkeriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Tilimizdegi turaqlı so`z dizbekleri mine usınday ko`z – qarastan alıp qarag`anıımızda tildin` mag`ız, qaymag`ı bolıp esaplanadı. Turaqlı so`z dizbeklerinin` mazmunında, to`rkininde xalıqtın` a`sirler boyı payda etken, jıynag`an ushqır qıyallarının`, danalıq so`zlerinin`, so`z do`retiwshiliginin` a`jayıp u`lgileri bar.

Turaqlı so`z dizbekleri arqalı beriletug`ın ma`ni ekinshi bir so`z benen da`l sol o`zgesheliklerin saqlag`an halında awmastırıw derlik mu`mkin emes. Sebebi, olardıń ha`r birindegi na`zik ma`ninin` ekinshi so`zden tabılıwı mu`mkin emes.

Sonın` menen birge, turaqlı so`z dizbekleri bir neshe sın`arlardıń (konponent) jıynag`ınan quralg`an menen dara – dara so`zler sıpataında qaralmaydı, sebebi olar jeke so`zler usap ajıralmaslıqtı talap etedi, pu`tin bir ma`ni an`latıp keledi. Ha`r kaday sın`ardıń bo`liniwi bul so`z dizbeklerin semantikalıq jaqtan da, grammatikalıq jaqtan da jaramsızlıqqa alıp keliwi mu`mkin.

Mine, bul turaqlı so`z dizbegin, onın` neshe sın`ardan turıwına qaramastan, leksikalıq bir pu`tin birlik sıpataında qarap, so`zlik quramnın` ayırıqsha bir toparı tu`rinde tallawg`a mu`mkinshilik beredi. So`zler bir – biri menen leksikalıq ha`m grammatikalıq baylanısqa

tu`siw uqıplılıg`ına iye. Mine, usı baylanıs tiykarında olardıñ o`z – ara dizbeklesiwi payda boladı. Bunday so`z dizbeklerin o`zgeriwdin` da`rejesi ju`da` sheklengen. Solay etip, qaraqalpaq tilinde so`z dizbeklerinin` eki tu`ri ko`zge tu`sedi. Olar erkin so`z dizbegi ha`m turaqlı so`z dizbegi.

Jeke sın`arları ayılajaq oy – pikirdin` ma`nisine, stil`lik o`zgesheliklerine qaray o`zgere beretug`ın so`z dizbeklerin erkin so`z dizbegi deymiz. Al, jeke sın`arları leksika – grammatikalıq jaqtan turaqlı tu`rde birlesken, o`zgerisler kirgiziwge bolmaytug`ın, eger bolsa da sheklengen, qa`liplesken da`rejede g`ana bolatug`ın so`z dizbekleri turaqlı so`z dizbekleri esaplanadı.

Ulıwma til iliminde, sonın` ishinde qaraqalpaq til biliminde turaqlı so`z dizbeklerin basqa so`z dizbeklerinen, sonday – aq, so`zlerden ajratıw, olar arasındag`ı ayırıqshalıqlardı belgilew baslı ma`selelerdin` biri, turaqlı so`z dizbeklerin ayırıp tapıwdın` tiykarı bolıp esaplanadı. Solay da bolsa, barlıq jag`daylarda turaqlı so`z dizbeklerinin` tiykarg`ı ayırmashılıg`ı sıpatında onın` tilde, tildin` ha`zirgi rawajlanıw jag`dayında tayar tu`rinde ushırasatug`ının esten shıg`armaw kerek. Tayar tu`rinde ushırasıw, tayar tu`rinde paydalanıw qanday so`z dizbegine ta`n bolsa, tilde olardıñ barlıg`ı o`z turaqlı so`z dizbeklerinin` ishinde qaraladı.

Qaraqalpaq tilinde turaqlı so`z dizbekleri og`ada ko`p ha`m olar ku`ndelikli turmısta pikir alısıwda ha`r qıylı ushırasadı. Sonday – aq, zattın` yamasa tu`siniktin` so`z dizbegi sıpatında beriletug`ın atamaları da, sonday – aq, belgili so`zlerden g`ana jasala alatug`ın so`z dizbekleri de leksikalıq – grammatikalıq jaqtan pu`tin bir birlikti quraw menen

birge turaqlı xarakterge iye bolıp keledi. Bul so`z dizbeklerinin` jeke sın`arları qa`liplespen mug`darda so`zlerdin` awmasıwı, qosılıwı ha`m tag`ı basqa sog`an usag`an o`zgerislerdi talap etpeydi.

Turaqlı so`z dizbekleri o`zine ta`n ayrıqsha belgilerge iye. Olar to`mendegilerden ibarat:

1. Turaqlı so`z dizbekleri tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar tu`rinde qa`liplesip ketken so`z dizbeklerinen esaplanadı. Ma`selen: iyne menen qudıq qazıw, ju`ykesi qurıw, ayg`a balta ılaqtırıw ha`m t.b.

2. Turaqlı so`z dizbekleri ma`nilik jaqtan obrazlı xarakterge iye bolıp keledi. Bul olardın` basım ko`pshiligine ta`n. Ma`selen: tu`n uyqısın to`rt bo`liw, o`li to`sekke kiriw, jurtqa ko`z - ko`z qılıp ha`m t.b.

3. Turaqlı so`z dizbegin quraytug`ın jeke sın`arlar o`zlerinin` qa`liplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi. Ma`selen: ala jipti kesisiw.

4. Turaqlı so`z dizbeklerin quraytug`ın jeke sın`arlar ko`binese jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı. Ma`selen: ko`z qulaq bolıw.

5. Turaqlı so`z dizbeklerin bo`leklerge bo`liwge bolmaydı.

6. Turaqlı so`z dizbeklerin basqa tilge so`zbe - so`z awdarıwg`a bolmaydı. Sebebi, so`zbe - so`z awdarg`anda jeke sın`arları jıynalıp barıp payda etken pu`tin ma`ninin` buzılıwına alıp keledi. Ma`selen: qoyarg`a jer tappaw.

Sonlıqtan da, bunday so`zlerdi so`zbe - so`z emes, al ma`nisi jag`ınan awdarıw talap etiledi.

Ha`r bir jazıwshı ya so`ylewshi adam tilden paydalanıw uqıplılıg`ına qaray bul so`z dizbeklerin ulıwma xalıq ta`repinen

qa`liplestirilgen tu`rinde g`ana qollana aladı, so`zlerdi erkin baylanıstırg`anday etip o`zgeshe bir so`z dizbegin do`retip paydalanıwı mu`mkin emes, sebebi bul na`rse turaqlı so`z dizbeklerinin` ulıwma ta`biyatına qayshı keledi, olardıń buzılıwına,ha`tteki ma`nissizligine de alıp keledi.

I BAP. O`.Ayjanovtıń «Aral qushag`ında» romanında qollanılg`an turaqlı so`z dizbeklerinin` tematikalıq toparları.

1. Adamnıń dene mu`shelerine baylanıslı turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılıwı.

Turaqlı so`z dizbeklerinin` payda bolıwında tiykar bar. Bul jag`day qazaq tilshi – ilimpazları ta`repinen de ju`da` durıs ko`rsetilgen. Tilshi – ilimpazlar turaqlı so`z dizbeklerinin` sın`arları turmıstıń ha`r qanday qubılısları menen tikkeley baylanıslı tu`rde do`reytug`ınlıg`ın, turaqlı so`z dizbeklerine dus kelgen so`zlerdin` alına bermeytug`ının, tilimizde adamnıń dene mu`shelerine, haywanlarg`a ha`m t.b. baylanıslı atamalar do`geresinde do`regen turaqlı so`z dizbeklerinin` ju`da` ko`p ushırasatug`ının ko`rsetedi. Bul jag`day qaraqalpaq tiline tolıg`ı menen xarakterli ekenin ko`remiz. Qaraqalpaq tilinde de turaqlı so`z dizbeklerinin` ko`pshiligi adamlardıń turmısında belgili bir a`hmiyetke iye bolıp kelgen en` jaqın zatlar menen qubılıslar a`tirapında payda bolg`anın ko`remiz. Mine usı en` jaqın zatlar menen qubılıslardıń atamaları qaraqalpaq tilinde de ko`binese frazeologiyalıq so`z dizbeklerindeki tirek so`z xızmetin atqarıp keledi. Tilimizde adamnıń dene mu`shelerine qatnaslı ko`z, bas, qulaq so`zleri

feyller menen dizbeklesip, ko`rkem shıg`armanın` tilinde turaqlı so`z dizbekleri xızmetin atqaradı.

Mısalı: 1. G`arrının` qabag`ı dir – dir etip, ko`zi uyasınan shıg`ıp, A`ytennin` qaq man`layına qolındag`ı ala tayag`ın tuwırladı. (106 - bet)

2. Waqıttı bosqa o`tkermew ushın istin` ko`zin ku`n burın tabıw kerek. (86 - bet)

3. – Su`ygenin`nin` ko`zine sho`p salma degenim g`oy. (85 - bet)

4. – Diz, diz iyneni jipke diz – dedi Gu`ljan janı ko`zine ko`ringendey qıyqıldap. (85 - bet)

Joqarıda mısalg`a aling`an birinshi ga`ptegi «ko`zi uyasınan shıg`ıp» turaqlı so`z dizbegi ko`zi alarıp, qattı ashıwlang`an adam kelbetin tu`sindirip, bundag`ı ko`z so`zi uyası ha`m shıg`ıp feyili menen dizbeklesip ko`zi alarıp degen ma`nide jumsalğ`an. Ekinshi ga`ptegi «istin` ko`zin ku`n burın tabıw» turaqlı so`z dizbegi jumıstı jolg`a salıp jiberiw kerek ma`nisinde kelgen. Bunda da «ko`z» so`zi «jabıw» feyili menen dizbeklesken u`shinshi ga`ptegi «ko`zine sho`p salma» turaqlı so`z dizbegi «ko`z» atlıg`ı «sho`p» ha`m «salma» feyili menen dizbeklesip, su`ygen yarın`a qıyanet isleme, opalı yar bol degen ma`nide qollanılg`an. Son`g`ı ga`ptegi «janı ko`zine ko`riniw» so`z dizbegi «jan» ha`m «ko`z» atlıg`ı menen «ko`riniw» feyil so`z dizbeklesip, qorqıw ma`nisin bildiredi. Ko`rkem shıg`armanın` tilin tallap, analizlep qarag`anımızda ko`rkem shıg`armanın` oqıwshıg`a o`tkir ma`nili, teren` mazmunlı bolıwına erisiw ushın bunday turaqlı so`z dizbekleri ju`da` o`nimli qollanılg`an.

Mısalı: 1. Biyjag`day so`z janına batqanı sonshelli, qalın` qabag`ı ko`zine tu`sip ketti. (70 - bet)

2. Sonı to`rt ko`z tu`wel otırg`anda bayanlap ber – dedi Gu`layım onın` ishki sırn bilgisi kelip. (283 - bet)

3. Bekimbettin` eki ko`zi to`rt bolıp, usı ku`nlerde esapladı da otırdı. (204 - bet)

4. Ko`zdi ashıp - jumg`ansha mektep oqıwshıları o`zlerinin` mug`allimleri menen birge jıynaldı. (205 - bet)

Joqarıda itibar berilgen mısallardag`ı turaqlı so`z dizbeklerinin` ba`rinde de «ko`z» so`zi ushırasadı. Birinshi ga`ptegi «qabag`ı ko`zine tu`siw» turaqlı so`z dizbeginde «qabaq», «ko`z» atlıqları «tu`sip» feyili menen dizbeklesip, qabag`ın u`yiw ma`nisin bildirgen. Ekinshi ga`ptegi «to`rt ko`z tu`wel» turaqlı so`z dizbegi ha`mme tu`wel otırg`anda degen ma`nide jumsalğ`an. Al, «eki ko`zi to`rt bolıw» turaqlı so`z dizbegi ku`tiw, uzaq ku`tiw degen ma`nide, son`g`ı mısaldag`ı «ko`zdi ashıp - jumg`ansha» turaqlı so`z dizbegi «ko`z» atlıg`ı menen «ashıp - jumıw» jup antonimler menen dizbeklesip, tez, ha`p zamatta degen ma`nilerde jumsalğ`an.

Ko`rkem shıg`armanın` tilin tallap, analizlep qarag`anımızda adamlardıń dene mu`shelerine a`sirese «ko`z» so`zine baylanıslı turaqlı so`z dizbeklerinin` stil`lik ma`nide ju`da` o`nimli qollanılg`anın ko`remiz. Bul pikirimizdin` da`liyli retinde ko`rkem shıg`arma tilinen alıng`an to`mendegidey mısallardı ko`plep keltiriwimiz mu`mkin.

Mısalı: 1. Onın` astında oynatıp keletug`ın qara kemesi de ko`zinen bir – bir ushtı. (160 - bet)

2. Bunı ko`rgende Ivan Ivanovichtın` janı ko`zine ko`ringendey qaltıradı. (156 - bet)

3. – Is pitti – dedi ol ko`zi uyasınan shıg`ıp dawıslap. (121 - bet)

4. Ol tu`sin o`zinshe qalay jaqsılıqqa jorısa da, Gu`ljannın` balıq zavodına qaray qa`dem qoyıwı ko`z benen qastın` arasınday jaqın bola qoyg`an joq. (295 - bet)

5. Gu`ljannın` ele ko`zi ilingen joq. (138 - bet)

6. Sol waqıtta denesi juwıldap, janı ko`z ushına ko`ringendey boldı. (119 - bet)

Birinshi mısaldag`ı «ko`zinen bir – bir ushtı» turaqlı so`z dizbegi «ko`z» so`zi menen «ushıw» feyili dizbeklesip qattı sag`ındı degen ma`nide jumsalğ`an. Ekinshi mısaldag`ı «janı ko`zine ko`riniw» turaqlı so`z dizbegi qorqıw, dirildew, qaltıraw ma`nisinde, u`shinshi ga`ptegi «ko`zi uyasınan shıg`ıp» turaqlı so`z dizbegi qattı qorqıp ketiw ma`nisinde, to`rtinshiga`ptegi «ko`z benen qastın` arasınday jaqın» turaqlı so`z dizbegi «dım jaqın» ma`nisinde, besinshidegi «ko`zi ilinbew» so`z dizbegi, uyqılamaw, tan`dı uyqısız atqarıw ma`nisinde jumsalsa, son`g`ı mısaldag`ı «janı ko`z ushına ko`ringendey» turaqlı dizbegi qattı qorqıw degen ma`nide jumsalıp tur.

Romannın` tilinde ko`rkemlew quralı sıpatında paydalanılğ`an «ko`z» so`zine baylanıslı ja`ne de to`mendegidey turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılğ`anın ko`remiz.

Mısalı: 1. Usıdan keyin awıldag`ı kempir – g`arrılardıń` hal – jayın esine alıp edi, nege ekeni belgisiz, bul sem`yalar ko`zin alısqa su`yredi. (111 - bet)

2. Ko`zinin` eti o`sken a`bden. (42 - bet)

3. Bekimbettin` ko`zi qarawıtı (164 - bet)

4. Eki ko`zi ishin – jep baratır... (117 - bet)

5. Biybijan qolındag`ı tayag`ı menen Bekimbettin` ko`zine tu`rte so`yledi, bunı ko`rgende baslıq ne islerin bilmey sasıp, o`z betinshe so`ylendi. (122 - bet)

6. Isti bir jo`nkilli etkenshe onın` uyqısı qashıp, ko`zi shayday ashıla berdi... (174 - bet)

7. Sebebi, Bekimbettin` jurt aldındag`ı abroyı u`lken edi de, onnan balıqshılardıń teginde ayırılıp qala almaytug`ınına Bekjannın` ko`zi bir degende jetip, dushshı etine qamshı batqanday qaltıradı. (34 - bet)

8. Kolxoz dep ko`zin jumadı. (46 - bet)

9. Bekjan «Qızıl nur»g`a kelgennen keyin birden ko`zge tu`sip kete almadı. (34 - bet)

Joqarıda mısalg`a alıng`an «ko`zin alısqa su`yredi», «ko`zinin` eti o`sken», «ko`zi qarawıttı», «ko`zi iship – jep baratır», «ko`zine tu`rte so`yledi», «ko`zi shayday ashıldı», «ko`zi jetti», «ko`zin jumadı», «ko`zge tu`sip ketiw» turaqlı so`z dizbekleri ko`rkem shıg`armanın` tilinde «ko`z» so`zi feyiller menen dizbeklesip, obrazlı, teren` o`tkir ma`nili frazeologizmler qollanılg`an. Birinshi mısaldag`ı «ko`zin alısqa su`yredi» turaqlı dizbegi u`mit etpedi ma`nisinde, ekinshi ga`ptegi «ko`zinin` eti o`sken» turaqlı dizbegi o`zinen ketken ma`nisinde, u`shinshi ga`ptegi «ko`zi qarawıttı» dizbegi qattı qıynaldı, esin`kiredi ma`nisinde, «ko`zi iship – jep baratır» dizbegi ja`n – jaqqa qarap ma`nisinde, «ko`zine tu`rte so`yledi» dizbegi ga`pti tuwrılap, naqlap aytıw ma`nisinde, «ko`zi shayday ashıldı» dizbegi uyqısı qashtı, «ko`zi

jetip» dizbegi anıq isenimli tu`rde biliw ma`nisinde, «ko`zin jumadı» dizbegi ko`rmegendey bolıw, o`tkerip jiberiw ma`nisinde, «ko`zge tu`siw» adamlarg`a birden belgili bolıw ma`nilerinde jumsalğ`an. Joqarıda mısalg`a alıng`an bul turaqlı so`z dizbekleri o`tkir ma`nili, obrazlılıqqa iye. Egerde, bulardın` ma`nisin bir so`z benen berip qoyg`anda bunday ma`nige mazmung`a iye bola almaymız.

b) bas so`zine baylanıslı;

Ko`rkem shıg`armanın` tilinde «bas» so`zi menen feyiller dizbeklesip turaqlı so`z dizbekleri jasalg`an. Olardı ko`rkem shıg`arma tilindegi mınanday mısallar menen ko`rsetiwge boladı.

Mısalı: 1. Bunın` ma`nisi ha`r qıylı tu`sinikti bildiredi, onda alg`an qızı boldı g`oy dep shala tu`singen eki kelinshek shawlap, endi bolmasa jaydı basına ko`terip edi, olardı Aysulıw «qoyın`lar» dep toqtatıp tasladı. (275 - bet)

2. Minekey, aspandı sur bult qaplap, ba`ha`rdin` bası en`sege mingenine de a`dewir ku`n boldı. (203 -bet)

Bul mısallardag`ı «bas» so`zi adamnın` dene mu`shesi. «Bas» so`zi menen feyiller dizbeklesip turaqlı so`z dizbegi jasalg`an ha`m birinshi ga`pte baqırıp, dawısın ko`terip qattı urısıw, ekinshide bolsa ba`ha`r keldi degen ma`nilerdi bildirgen.

v) qulaq so`zine baylanıslı;

Romannın` tilinde «qulaq» so`zine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri ju`da` o`nimli qollanılg`an. Bunda «qulaq» so`zi tirek so`z bolıp kelgen. Bul so`z feyiller menen dizbeklesken.

Mısalı: 1. Turg`anlar an` – tan` bolıp qulag`ın tuta tu`sti. (106 - bet)

2. Bekimbet «Urojay»dın` shuwıldısına qulag`ın saldı. (131 -bet)

3. – Aytılğ`an. Bul jag`daydı ku`n burın – aq onnı` qulag`ına quyğ`anman. (65 - bet)

4. O`teniyaz bug`an qulaq asıp metrdi qolına ala berdi. (195 - bet)

5. «Jan`a ne dep edim» - dep qarawıl an` – tan` bolıp, Periyzanın` so`zine qulaq aspay onı keyin qaray iytermeleydi. (182 - bet)

Bul mısallardag`ı «qulag`ın tuta tu`sti», «qulag`ın saldı», «qulag`ına quyıw», «qulaq asıp», «qulaq aspay» turaqlı dizbeklerinin` tirek so`zi adamnı` dene mu`shesi qulaq. Sol so`zdin` a`tirapında ha`r qıylı ma`nilerde turaqlı so`z dizbekleri payda bolğ`an. Birinshi mısalg`a aling`an «qulag`ın tuta tu`sti» dizbegi tın`ladı ma`nisinde, ekinshi mısaldag`ı dizbekte tın`law ma`nisinde, «qulag`ına quyıw» dizbegi qayta – qayta taqıyıqlap aytıw ma`nisinde, «qulaq asıp» dizbegi tın`lap ma`nisinde, «qulaq aspay» dizbegi feyildin` bolımsız forması ma`nisinde kelip tın`lamaw degendi bildirgen. Ko`rkem shıg`arma tilin tallap «qulaq» so`zine baylanışlı payda bolğ`an turaqlı so`z dizbeklerinin` ja`ne de mınaday tu`rlerinin` qollanılg`anın ko`remiz.

Mısalı: 1. Ozbay ne qıladı, olardıñ qulag`ına birdeyine qurt bolıp tu`sip, olay isleme, bulay isle dep otırg`ansan`! (10 - bet)

2. En` izinde qulag`ı shayday ashıldı. (340 - bet)

3. Esiktin` san`lag`ınan Anargu`ldin` mına so`zin Qılshınaqtın` qulag`ı shalıp ketti. (136 - bet)

4. Onın` arjag`ın Aysa`nem soramasa da jeti – segiz atag`a kelgen jeg – jat apalarınn` ku`yewi bolg`anın tina`w bir ku`ngi qulaq qag`ısta o`zi ayttı. (79 - bet)

5. Ol tu`ni menen uyqılamay, olar ne aytısar eken dep qulag`ın tu`rip jattı. (80 - bet)

6. Og`an deyin bir ha`meldin` qulag`ına jip tag`ıwı za`ru`r. (242 - bet)

7. Awıl arasında ne ga`p bar degendey qulaq tigisedi. (17 - bet)

8. Jası jetip dizesi qulag`ınan asıp otırg`an joq. (13 – bet)

Bul mısallardag`ı «qulag`ına qurt bolıp tu`siw» qayta – kayta ta`kirarlap ayta beriw ma`nisinde jumsalsa, al ekinshi mısaldag`ı «qulag`ı shayday ashıldı» dizbegi tilimizde «ko`zi shayday ashıldı» dep qollanıladı. Al bul mısalda «qulag`ı shayday ashıldı» esitti ma`nisinde jazıwshının` o`zine ta`n jeke stiline baylanıslı qollanılg`an. U`shinshi mısaldag`ı «qulag`ı shalıp ketti» dizbegi esitiw, tosattan esitip qalıw ma`nisinde, to`rtinshide «qulaq qag`ıs etiw» aytıw ma`nisinde, besinshi ga`pte «qulag`ın tu`riw» tın`law ma`nisinde, altınshıda «qulag`ına jip tag`ıw» ermek etiw ma`nisinde jumsalsa, jetinshi ga`pte jazıwshının` o`zinin` jeke stil`lik sheberligine baylanıslı «qulaq tigisedi» frazası tın`law, tın`laydı ma`nisinde qollanılg`an. Al bul tilimizde «ko`z tigatedi» tu`rinde turaqlı so`z dizbegi bolıp qollanıladı. Son`g`ı mısaldag`ı «qulag`ınan asıp» dizbegi dizesi qulag`ınan asıp degen qartayıp otırg`an joq degen ma`nide qollanılg`an. Bul dizbeklerdi usınday formada teren` ma`nili etip paydalana alg`an.

g) awız so`zine baylanıslı;

Adam mu`shelerine ko`z, bas, qulaq so`zleri menen qatar ko`rkem shıg`armanın` tilinde «awız» so`zi de feyiller menen dizbeklesip, turaqlı so`z dizibegi xızmetinde jumsalıp ku`shli obrazlı ma`nilerdi bildirgen.

Mısalı: 1. – Men seni qoy awzınan sho`p almaytug`ın juwas pa dep edim. (28 - bet)

2. A`libek awzına qum quyılg`anın sezıp qashshan – aq ketıp qaldı. (81 - bet)

3. Qılshınaq tap sol ku`nnin` o`zinde Esnazardın` da awzın iyiskelep ko`rdi. (142 - bet)

4. Awzına aytatug`ın so`zi tu`spey qalıp, ernin tislep aldı. (20 - bet)

Bul mısallardag`ı «qoy awzınan sho`p almaytug`ın», «awzına qum quyılg`anın», «awzın iyiskelep ko`riw», «awzına aytatug`ın so`zi tu`spey» degen turaqlı so`z dizbekleri ko`rkem obrazlılıq maqsette jumsalğ`an. Birinshi ga`ptegi «qoy awzınan sho`p almaw» dizbegi to`rt komponentten ibarat bolıp, «juwas» degen ma`nide, ekinshi ga`ptegi «awzına qum quyılıw» dizbegi awızeki so`zlew tiline ta`n bolıp, u`sh komponentten ibarat atlıq + atlıq + feyil tu`rinde kelip u`ndemew degen ma`nini bildiredi. U`shinshi ga`ptegi «awzın iyiskelep ko`riw» dizbegi atlıq + feyil + feyil tu`rinde du`zilip, ne aytar eken degen ma`nide baqlap ko`rdi ma`nisinde kelse, al son`g`ı mısaldag`ı «awzına aytatug`ın so`zi tu`spey» dizbegi atlıq + feyil + atlıq + feyil tipinde kelip aytatug`ın so`zin, pikirin ayta almadı degen ma`nilerdi bildirip kelgen.

d) ju`rek so`zine baylanıslı;

«ju`rek» so`zi ko`rkem shıg`armanın` tilinde feyiller menen dizbeklesip, turaqlı so`z dizbegin payda etken. Jazıwshı romanda

o`zinin` jeke stil`lik sheberligine baylanisli da bul so`zdi tu`rlishe ra`n`ba`ren` qubiltip paydalang`an. Mısalı:

Mısalı: 1. Qara basının` a`rmanı menen tilegi ju`regın alıp ushıra berdi. (119 - bet)

2. – Adam menen islesiw ushın en` a`weli ju`rekti usına biliw kerek. (48 - bet)

3. Biybijan balag`a degen miyrimli ju`regın og`anda usınıp atır. (21 - bet)

4. Sol gezde onın` jas ju`regi qanasına sıymay gu`wlep esken samal menen de so`yleskisi keledi. (197 - bet)

5. – Ju`regim awzıma tıg`ılıp baratır. (155 – bet)

6. Ol kemesinen tu`sip, awdı sayag`a aparıp jaydı da, shashılıp atırğ`an ne bar eken dep tum - tusın sholıp edi, hesh na`rse ko`rinbedi ju`regi jayına tu`skendey boldı da, kemesine kelip, qayta mindi. (5 - bet)

7. Onın` menen ju`regi bosasıp turdı. (214 - bet)

Mısalg`a aling`an «ju`regın alıp ushıra berdi», «ju`rekti usına biliw», «ju`regın usınıw», «ju`regi bosasıw» frazaları jazıwshının` jeke o`zinin` stiline ta`n turaqlı dizbekler bolıp esaplanadı. Al «ju`regi qanasına sıymay», «ju`regi awzına tıg`ılıp», «ju`regi jayına tu`skendey» frazaları burınnan tilimizde qollanılp kiyatırğ`an turaqlı so`z dizbekleri esaplanadı. Birinshi ga`ptegi «ju`regın alıp ushıra berdi» turaqlı so`z dizbegi atlıq + feyil + qospa feyil tu`rinde kelip, qorıqtı degen ma`nini bildiredi. Ekinshi u`shinshi ga`ptegi «ju`rekti usına biliw» frazası atlıq + qospa feyil tu`rinde kelip, haq ko`kiregin`di ashıw ma`nisinde, to`rtinshi mısalda «ju`regi qanasına sıymay» frazası atlıq + atlıq + feyil tu`rinde kelip, qattı quwanıp, ju`regi ha`wlirip degen ma`nide, besinshi mısalda

«ju`regi awzına tıg`ılıp» frazası atlıq + atlıq + feyil tu`rinde kelip, qorqıw ma`nisinde jumsalsa, altınshıda «ju`regi jayına tu`skendey» frazası atlıq + atlıq + feyil tipinde kelip, kewli jay tabıw ma`nisinde, al son`g`ı mısalda «ju`regi bosasıw» frazası atlıq + feyil tipinde kelip ju`regi eljirep degen ma`nilerde jumsalg`an.

e) qol so`zine baylanıslı;

Ko`rkem shıg`armanın` tilinde turaqlı so`z dizbeklerindeki komponentler «qol» so`zi menen de dizbeklesip, frazeologizm payda etken. Mısalı: 1. Jıynalıs shaqırıp edik, ba`ri qolg`a qona qoydı. (45 - bet)

2. Biraq aqsha qaytıp qolına qonbadı. (123 - bet)

3. Og`an Periyza «ma`» dep qolın birden usına qoymadı. (50 - bet)

4. Joldaslarg`a tezirek barıp qol ushımızdı beriwge asıg`ayıq. (128 - bet)

5. Bunın` sebebin Bekjan ko`p waqıt izertlep ju`rip en` aqırında bildi: qızdın` qol bergen jigiti bar eken. (33 - bet)

Mısallardag`ı «qolg`a qona qoydı», «qolına qonbadı», «qolın usınıw», «qol ushın beriw», «qol beriw» frazalarındag`ı tirek, tiykarg`ı so`z «qol». Sol turaqlı so`z dizbegindeki basqa komponentler tiykarg`ı «qol» so`zinin` a`tirapına jıynalg`an. Birinshi ga`ptegi «qolg`a qona qoyıw» frazası atlıq + qospa feyil tu`rinde dizbeklesip, ba`ri, ha`mmesi tu`wel keldi ma`nisinde jumsalg`an. Ekinshi ga`pte atlıq + bolımsız feyil tu`rinde kelip orınlanbag`an, bolmag`an is - ha`reketti bildirip, aqshanı qaytıp ala almadı degen ma`nide, u`shinshi ga`pte «qolın usına qoymadı» frazası atlıq + qospa feyil tipinde kelip, qayılshılıq, kelisim bermedi ma`nisinde jumsalsa, to`rtinshide «qol ushın beriw» frazası

atlıq + atlıq + feyil tu`rinde dizbeklesip, ja`rdemlesiw, ko`meklesiw ma`nisinde kelse, son`g`ı mısalda «qol beriw» frazası atlıq + feyil tipinde dizbeklesip, kewil qoyg`an degen ma`nini bildirip kelgen.

j) murın so`zine baylanıslı;

«Murın» so`zi arqalı jasalg`an turaqlı so`z dizbekleri shıg`armanın` tilinde ushırasadı. Biraq o`nimsiz qollanılğ`an. Solay bolsa da, biz jumısta bul mısaldı da jazıwshının` o`zi ta`repinen jeke stiline ta`n sheberlik penen qollanılğ`an turaqlı dizbek ekenligin aytıp o`tiwdi maqul ko`rdik.

Mısalı: 1. Ba`ribir ol qız sag`an qarap murnın da ko`termeydi. (60 - bet)

Bul mısaldag`ı «murnın ko`termew» frazasının` komponenleri atlıq + bolımsız feyil tu`rinde jasalıp, mensinbeydi, ko`zine ilmeydi degen ma`nilerdi bildirgen. Bul fraza ulıwma xalıq tilinde ushıraspaydı.

z) qabaq so`zine baylanıslı;

Joqarıdag`ı mısallardag`ıday adamnın` dene mu`shelerinen «qabaq» so`zi de shıg`armanın` tilinde frazeologizm jasadı tirek so`z xızmetinde ushırasadı.

Mısalı: 1. Da`slepki bet – ajarın demde o`zgertip, qabag`ın sa`l shıttı. (66 - bet)

2. Begdullamnan xat kelgen joq, sonda da Periyzam qabag`ın shıtpastan jumısına ketti. (85 - bet)

Bul mısallarda jazıwshı ulıwma tanımалılıqqa iye «qabag`ın shıtıw» frazasın qollang`an. «Qabag`ın shıtıw» bul atlıq + feyil tipinde kelip, jaqtırmaw degen ma`nini bildiredi. Al ekinshi mısalda «qabag`ın shıtpaw» frazası bunın` qarama – qarsı ma`nisinde kelip, ashıwlanbay,

qabag`ın u`ymey, qapa bolmay degen so`zlerdin` ma`nisinde jumsalğ`an. Sonday – aq, shıg`armanın` tilinde «qabaq» so`zine baylanıslı jazıwshının` o`z sheberligi menen de to`mendegidey turaqlı so`z dizbekleri qollanılğ`an.

Mısalı: 1. Aysa`nem sa`l irkilip qaldı. «Men tuwralı birew o`sek aytqan g`oy shaması» degen oyg`a kelip qabag`ın girjiytti. (202 - bet)

2. – Kitap bergenim ras – dedi qız qabag`ın ele de tu`ksiytken boyı.
Senin` sog`an ashıwlanıp ketkenin`di de bilemen (202 - bet)

Mısallardag`ı bul «qabag`ın girjiytti», «qabag`ın tu`ksiytken» frazaları qabag`ın u`ydi ma`nisinde qollanılıp tur.

i) iyek so`zine baylanıslı;

«Iyek» so`zi de shıg`armanın` tilinde belgili da`rejede turaqlı so`z dizbeklerin jasag`an.

Mısalı: 1. Iyek su`yep so`ylewge kaday haqın` bar senin`? (147 - bet)

2. Gu`ljannın` iyegi – iyegine tiymedi. (118 - bet)

3. – Bala – shag`anı aytqansha, adamgershilik qa`siyetimizdin` jog`alıp baratırğ`anın aytpaysan` – aw! – dedi Gu`ljan demi pitip, iyegine janı taqalıp qalg`anday mun`ayg`an pishim menen. (296 - bet)

Mısallardag`ı «iyek su`yep so`ylew», «iyegi – iyegine tiymedi», «iyegine janı taqalıp» turaqlı so`z dizbekleri atlıq + feyil tu`rinde dizbeklesken. Birinshi ga`pte «iyek su`yek so`ylew» arqa su`yew ma`nisinde, ekinshidegi «iyegi – iyegine tiymew» frazası «saqıldaw» ma`nisinde, «iyegine janı taqalıw» janı alqımınan shıg`ıp ketetug`ınday degen ma`nide kelip, geypara jag`daylarda bul fraza «janı alqımına taqalıp» tu`rinde de ushırasadı.

k) qoyın so`zine baylanıslı;

Mısalı: Sag`ıydullanın` quwanışhı qoynına sıymay, ju`regi alıp ushıwda. (161 - bet)

Bul mısaldag`ı «quwanışhı qoynına sıymay» turaqlı dizbegi atlıq + atlıq + feyil tu`rinde kelip, qattı quwanıw, shadlanıw ma`nisin bildirgen. Sonday – aq, ko`rkem shıg`armanın` tilinde jazıwshının` o`zinin` jeke sheberligi menen to`mendegidey «qoyın» so`zine baylanıslı to`mendegidey turaqlı so`z dizbegi de jumsalğ`an.

Mısalı: 1. A`sirese, Sag`ıydulla o`zinin` bul quwanışhın qoynınan to`gip alıwg`a qorıqqan adamday otırg`an ornınan ju`da` g`ana abaylap bir turdı, bir otırdı.

l) qabırg`a so`zine baylanıslı;

Ko`rkem shıg`armanın` tilinde adam mu`shelerine baylanıslı «qabırg`a» so`zi de turaqlı so`z dizbegin jasag`an.

Mısalı: 1. Shanasının` ketken jerlerin u`yinde on`lap otırıp, qabırg`ası usılaysha qayıstı. (154 - bet)

2. Aktivke qatnasıwshılar ma`seleni qabırg`adan qoydı. (42 - bet)

Mısallardag`ı «qabırg`ası qayıstı» turaqlı so`z dizbegi qattı qayg`ılandı ma`nisinde kelse, al jazıwshının` o`zinin` jeke stiline ta`n «qabırg`adan qoydı» frazası anıq qoydı degen ma`nide kelgen.

m) o`t so`zine baylanıslı;

Ko`rkem shıg`armanın` tilin tallap, analizlep awızeki so`ylew tiline ta`n turaqlı dizbeklerdin` de qollanılg`anın ko`rdik.

Mısalı: 1. – Nege ayırasan`? – dedi ol ag`asının` bul isin ersirek ko`rip – birge tursa o`ti jarıla ma?

Bul fraza awızeki so`ylew tilinde o`nimli qollanılıp, o`le me degen ma`nide jumsalǵ`an.

n) ko`z so`zine baylanıslı;

Ko`rkem shıǵ`armanın` tilinde adam mu`shelerinen «ko`z» so`zi arqalı belgili da`rejede turaqlı so`z dizbekleri jasalg`an. Mısalı:

Mısalı: 1. Bul xabardı ha`zir g`ana esitken Bekimbet jaqsı xabar ekenligine ko`zi jan`a jetip, Narımbetke motobottın` ne ushın kerekligin soradı. (72 - bet)

2. Ol tek usı tuwralı oylap, jaqında g`ana su`yip alg`an hayalının` mezgilsiz bir jola ko`zin jumǵ`anı tuwralı jurttı qatarlı o`z qolı menen frontqa atlandırǵ`an inisi tuwralı da oylamawǵ`a tırıstı (86 - bet)

3. Waqıttı bosqa o`tkermew ushın istin` ko`zin ku`n burın tabıw kerek. (86 - bet)

Mısallarda «ko`z» so`zinin` qatnasında turaqlı so`z dizbekleri jasalg`an. Birinshi mısalda «ko`zi jetiw» turaqlı dizbegi anıq isenim payda etiw ma`nisinde, ekinshide «ko`zin jumıw» evfemizm yag`nıy sıpayılap aytıw arqalı oylamay degen ma`nini bildirse, son`g`ı ga`pte «istin` ko`zin tabıw» yag`nıy istin` ko`zin biliw, tu`sinik, jumıstın` jo`nin bilip islew degen ma`nilerdi bildirip kelgen.

p) til so`zine baylanıslı;

Shıǵ`armanın` tilinde «til» so`zi arqalı awızeki so`ylew tiline ta`n turaqlı so`z dizbekleri jasalg`an. Mısalı:

Mısalı: 1. – Qorıqpa, Gu`ljan. Men ha`mmenin` tilin suwıra bermeymen - dedi Sag`ıydulla. (28 - bet)

2. Bekimbet til qatpadı. (324 – bet)

r) to`be so`zine baylanıslı;

«To`be» so`zi arqalı shıg`armanın` tilinde ju`da` bir o`tkir ma`nili, tujırımılı turaqlı so`z dizbekleri jasalg`an.

Mısalı: 1. Aysa`nemnin` to`besi ko`kke jetkendey boldı. (240 - bet)

2. A`welgi so`z Bekjannın` «baxıt qusın» ushırıp jibergendey bolg`anı menen, sekretar`dın` mına keyingi so`zi to`besin ko`kke jetkizdi. (134 - bet)

3. Ol tuppa – tuwra O`teniyazdın` u`yine tu`sip, g`arrı ata – ananın` to`besin ko`kke bir jetkerdi. (340 - bet)

Mısallarda ko`rgenimizdey «to`be» so`zi arqalı turaqlı so`z dizbekleri jasalg`an. Jazıwshının` sheberligi menen «to`be» so`zi arqalı jasalg`an bul turaqlı dizbekler ju`da` ha`r qıylı tu`rlendirip qollanılg`an. Birinshi mısalda «to`besi ko`kke jetiw» turaqlı so`z dizbegi a`rmanına oylag`an oyına, o`z aldına qoyg`an maqsetine erisiw degen ma`nini bildirgen. Ekinshi mısalda kewlin tınıshlandırdı degen ma`nide qollanılsa, son`g`ı mısalda «to`besin ko`kke jetkizdi» turaqlı dizbeginin` komponentleri arasına «bir» sanlıg`ı qosılıp, jazıwshının` so`zlerdi sheber paydalanıwına baylanıslı turaqlı so`z dizbegi jasalg`an ha`m ol da`slepki qollanılg`an eki turaqlı dizbekke qarag`anda ma`nisi ju`da` o`tkir. Dım, ju`da` quwanttı degen ma`nilerde jumsalğ`an.

s) man`lay so`zine baylanıslı;

Ko`rkem shıg`armanın` tilinde «man`lay» so`zine de baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri qollanılg`an. Mısalı:

Mısalı: 1. Biybijannın` ashıwı man`layına tu`yildi. (122 - bet)

2. Bekjannan bul so`zdi ku`tpegen qız bultıyıp turıp – turıp, bir jeri awırsıng`anday sa`l g`ana qawsın jıyırdı. (53 – bet)

Mısallarda «man`lay» so`zine qatnaslı turaqlı so`z dizbegi qollanılp, qattı ashıwı keldi, ekinshi ga`pte man`layın jıyırdı degen ma`nilerdi bildirgen.

t) sheke so`zine baylanıslı;

shıg`armanın` tilinde «sheke» so`zine de baylanıslı awızeki so`ylew tiline ta`n bolg`an turaqlı dizbekler qollanılg`an. Mısalı:

Mısalı: 1. Ekewi qızıl sheke bolıp uzaq to`belesti. (325 - bet)

Mısalda awızeki so`ylew tiline ta`n bolg`an «qızıl sheke bolıw» turaqlı dizbegi qollanılp, mushlasıp, jag`a jırtısıp qattı urıstı degen ma`nilerde jımsalg`an.

u) bet so`zine baylanıslı;

Ko`rkem shıg`armanın` tilinde adamnın` dene mu`shelerine baylanıslı ju`da` ko`p g`ana turaqlı so`z dizbekleri qollanılg`an. Shıg`armanın` tili o`z aldına bir du`n`ya. Sebebi, tilimizde ju`da` o`nimli qollanılmaytug`ın turaqlı so`z dizbekleri de shıg`arma tilinde ko`rkem obrazlılıq maqsette paydalanılg`an. Adamnın` dene mu`shelerine baylanıslı qollanılg`an, bul ag`zalardıń atamaları tirek bolıp kelgen

turaqlı so`z dizbeklerinin` ishinde «bet» so`zine de baylanıslı do`regen turaqlı so`z dizbeklerin ushıratıq. Mısalı: 1. – «Ta`rtipli bol da» bir mag`ana bar sıyaqlı. Aysa`nemnin` betine qanı juwırıp shıqtı. (83 - bet)

2. Ata – ananın` betine qızıl qanı juwırıp shıqtı. (84 - bet)

Mısallardag`ı «betine qanı juwırıp shıqtı», «betine qızıl qanı juwırıp shıqtı» so`z dizbekleri bul ko`rkem shıg`armada jazıwshının` o`zinin` jeke stili menen, sheberligi menen do`regen turaqlı so`z dizbekleri esaplanadı. Awızeki so`ylew tilinde «ashıwı betine shıqtı» dep ayıladı da, biraq joqarıdag`ıday so`z dizbegi qollanılmaydı. Bul dizbek usı shıg`armanın` tilinde g`ana qollanılg`an. Tirek so`zi «bet». «Bet» so`zi arqalı feyil frazeologiyalıq so`z dizbegi payda bolg`an.

x) murt so`zine baylanıslı;

Ko`rkem shıg`armanın` tilinde adamnıń joqarıdag`ıday dene mu`shelerinin` atamalarına baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri menen bir qatarda «murt» so`zi arqalı turaqlı so`z dizbegin jasag`an.

Mısalı: 1. Basqasının` murtı shag`ılmay ko`shirilgen. (146 - bet)

Bul mısaldag`ı murt er adamlarda qoyıladı. Bul dizbekte «murt» tirek so`z bolıp sol so`zdin` a`tirapında «murtı shag`ılmay» degen feyil frazeologiyalıq so`z dizbegi jasalıp, o`zgertilmesten ko`shirilgen degen ma`nini bildirip tur.

II BAP Romanda dialektke ta`n turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılıwı.

Tildin` so`zlik quramında pu`tin bir birlik sıpatında eki yamasa onnan da ko`p so`zler dizbeginen turatug`ın so`zler bar. Bunday dizbekler til iliminde turaqlı so`z dizbekleri dep ataladı. Turaqlı so`z dizbekleri o`zlerinin` xızmeti, qurılısı jag`ınan erkin so`z dizbeklerinen ko`p g`ana parıqqa iye. Erkin so`z dizbeginin` sın`arları (komponentleri) turaqlı qa`liplespen, olardıń sın`arların o`zgertiwge boladı. Al turaqlı so`z dizbeklerinin` sın`arları (komponentleri) turaqlı tu`rde qa`liplesken, o`zgertiw mu`mkin emes. Turaqlı so`z dizbeklerinin` orın ta`rtibi turaqlı qa`liplesken boladı. Olardıń komponentleri eki yamasa onnan da ko`p so`zlerden ibarat bolıp kele beredi. Sonday – aq, turaqlı so`z dizbeklerinin` ma`nisi erkin so`z dizbeklerine qarag`anda o`tkir boladı. Sonlıqtan da, ko`rkem so`z sheberleri jazıwshı, shayırlar turaqlı so`z dizbeklerin shıg`armanın` qunılıg`ın arttırıw maqsetinde qollanadı. Al awızeki so`ylewde ayılajaq pikirdi teren` ma`nili etip tın`lawshıg`a jetkeriw ushın paydalanamız. Olar tilimizde tayar tu`rinde boladı, biz olardı orınlı jerinde paydalanıwımız kerek. Turaqlı so`z dizbekleri a`debiy tilimizde, ko`rkem a`debiy shıg`armalarda, ku`ndelikli awızeki so`ylesiwimizde qollanilatug`ını ha`mmege ma`lim. Al endi usı turaqlı so`z dizbekleri joqarıda ayılğ`an orınlarda qollanıw menen bir katar

dialektlik o`zgeshelikler menen belgili bir aymaqta (territoriyada) jasaytug`ın xalıqtın` tilinde qollanilatug`ınlıg`ın da ko`riwimiz mu`mkin.

O`zbek alımları o`zbek awızeki so`ylew tilinde frazeologiyalıq so`z dizbeklerinin` payda bolıwın to`rt tu`rli jag`dayg`a;

1. Ja`miyette bolatug`ın o`zgerisler
2. Klassik ha`m ha`zirgi ko`rkem a`debiyat
3. Xalıq awızeki do`retpeleri
4. Tildin` dialekt ha`m so`ylesimlerine baylanıstıradı.(1)

Sebebi, frazeologiyalıq so`z dizbekleri so`ylew tilinin` quramında qa`liplesken, rawajlanıp, tolıg`ıp baradı.

Biz bul pikirimizdin` da`liylli pikir sıpatında ayta alamız. Sebebi, biz pitkeriw qa`nigelik jumısımızda belgili jazıwshı O`.Ayjanovtın` «Aral qushag`ında» romanında qollanılğ`an dialekt so`zlerdi jıynap, olardı tallap qarag`anımızda dialektlik xarakterge iye basqa da so`zler menen birge,

dialektlik frazeologizmlerdin` qollanılğ`anın ko`rdik. Romanda dialektke xarakterli to`mendegidey frazeologizmler qollanıladı.

Mısalı: 1. Awıl arasında ne ga`p bar degendey qulaq tigisedi. (171 - bet)

2. A`sirese, Sag`ıydulla o`zinin` bul quwanışın qoynınan to`gip alıwg`a qorıqqan adamday otırg`an ornınan ju`da` g`ana abaylap bir turdı, bir otırdı. (18 - bet)

3. Ol tuppa – tuwrı O`teniyazdın` u`yine tu`sip, g`arrı ananın` to`besin ko`kke bir jetkerdi. (340 - bet)

---

1. Bozorboev K.T. Wzbek swzlashuv nutqi frazeologizmlari. AKD., Samarkand, 2001, 7 – bet.

4. Ol tu`sin o`zinshe qalay jaqsılıqqa jorisa da, Gu`ljannın` balıq zavodına qaray qa`dem qoyıwı ko`z benen qastın` arasınday jaqın bola qoyg`an joq. (295 - bet)

Joqarıda mısalg`a alıng`an bul dialektlik frazeologizmlerdi tallap qarayıq. Birinshi ga`pte qollanılg`an «qulaq tigisedi» frazeologizmi tın` tın`laydı degen ma`nide qollanılg`an. Bul frazeologizm tilde «qulaq tu`redi» tu`rinde qollanıladı. Al shıg`armada avtor dialektke ta`n «qulaq tigisedi» frazeologizmin qollang`an. Bul dialektlik frazeologizm arqa dialektke tiyisli Moynaq rayonında jasaytug`ın xalıqtın` tilinde qollanıladı. Sebebi, bul shıg`arma Moynaq rayonu balıqshılarının` turmısına baylanıslı jazılg`an. Tilde «ko`z tigatedi» frazeologizmi bar. Biraq «qulaq tigatedi» frazeologizmi qaraqalpaq a`debiy tilinde yaki bolmasa awızeki so`ylew tilinde qollanılmaydı. Bul tek so`z etilip atırg`an aymaqtag`ı xalıqtın` so`ylew tilinde qollanılatug`ın sheklengen xarakterge iye so`z. Bul dizbek basqa aymaqlardag`ı xalıqtın` tilinde qollanılmaydı. Sonlıqtan da, ol tek sol dialektke tiyisli frazeologizm. Ekinshi mısaldag`ı «quwanışın qoynınan to`gip alıwg`a qorqqan» dizbegi «ju`da` quwanıw» ma`nisinde, quwanışınan ayrılıp qalmaw ma`nisinde qollang`an dizbek. U`shinshi ga`ptegi «to`besin ko`kke bir jetkerdi» dizbegi, quwanttı ma`nisinde jumalg`an, bul dizbek a`debiy tilde «to`besi ko`kke jetiw» tu`rinde qollanıladı. Son`g`ı ga`ptegi «ko`z benen qastın` arasınday jaqın» dizbegi «jaqın» ma`nisinde qollanılp, bul dizbek a`debiy tilde «ko`z benen qastın` arasında» tu`rinde qollanıladı. Awızeki so`ylew tilinin` mu`mkinshiligi ken`. Sonlıqtan da,

ha`r qanday so`z, ha`tteki turaqlı so`z dizbeklerine de ayırım komponentlerdin` qosılıp ayılıwı ushırasadı.

Shıg`arma tilinde ko`rkemlew quralları sıpatında dialektke ta`n frazeologiyalıq so`z dizbekleri ju`da` o`nimli qollanılg`an. Biz jumısımızda olardı to`mendegishe tu`rlerge bo`lip qaradıq.

1. Atawısh so`z shaqaplarına qatnaslı turaqlı so`z dizbekleri.

1) Atlıq + atlıq tipindeki turaqlı so`z dizbekleri.

Atlıq frazeologiyalıq so`z dizbeklerinde turaqlı dizbektin` komponentleri atlıqtan boladı. Bunday turaqlı so`z dizbekleri shıg`arma tilinde qollanılg`an.

Mısalı: 1. Moynaqqa da qarız isin` sol g`oy. (23 - bet)

Mısalg`a alıng`an «qarız isin`» dizbegi qarızın` degen ma`nide qollanılg`an.

2. Atlıq + kelbetlik tipindeki turaqlı so`z dizbekleri.

Mısalı: 1. - Ba`ri de – dep Ernazar ku`yip ketti. Janım – aw, ba`rinin` de esi bar jibi du`ziw jigitler emes pe edi?

2. Jibin` durıs bala ekensen`. (107 - bet)

Mısallardag`ı «jibi du`ziw»»jibi durıs» frazaları aqıl – esi pu`tin, durıslı, aqıllı degen ma`nilerdi bildiredi.

2. Feyil frazeologiyalıq so`z dizbekleri.

Shıg`armada feyil frazeologiyalıq so`z dizbekler ju`da` ko`p qollanılg`an. Jumısta biz olardı to`mendegishe bo`lip qaradıq.

1. Atlıq + feyil tipindeki turaqlı so`z dizbekleri.

Romanda atlıq + feyil tipindeki turaqlı so`z dizbeklerin analizlep qarag`anımızda adam mu`shelerin bildiretug`ın atlıqlar feyiller menen dizbeklesip dialektlik turaqlı so`z dizbegin payda etkenin ko`remiz.

«Qabırǵa» atlıǵının feyiller menen dizbeklesiwi arqalı payda bolǵan turaqlı soʻz dizbekleri.

Mısalı: 1. Aktivke qatnasıwshılar maʼseleni qabırǵadan qoydı. (42 - bet)

Mısaldagı «qabırǵadan qoydı» turaqlı dizbegi maʼseleni tikkeley qoydı degen maʼnide qollanılǵan.

«Koʻz» atlıǵının feyiller menen dizbeklesiwi arqalı;

Maʼselen: 1. Usıdan keyin awıldagı kempir – gʻarrıların hal – jayın esine alıp edi, nege ekeni belgisiz, bul semʼyalar koʻzin alısqa suʼyredi. (111 - bet)

Mısaldagı «koʻzin alısqa suʼyredi» turaqlı soʻz dizbegi «koʻzin alısqa tikti» degen maʼnide qollanılǵan.

Mısalı: 1. Waqıtı bosqa oʻtkermew ushın istin koʻzin kuʻn burın tabıw kerek. (86 - bet)

3. Mina jazılıp atırǵan qagʻazdı koʻz abay etip, Narımbetti gewkewlemekshi boldı. (102 -bet)

Mısalıdagı «istin koʻzin kuʻn burın tabıw» frazeologizmi maʼseleni sheshiw degen maʼnide qollanılǵan. Bul dizbek ulıwma awızeki soʻylew tilinde, aʼdebiy tilde de qollanıladi. Biraq ol «istin koʻzin biliw» tuʼrinde qollanıladi. Al shıǵarmada bul dizbekte dialektke baylanıslı «istin koʻzin kuʻn burın tabıw» dep qollanılǵan. Yagʻnıy, burıngı dizbekke «kuʻn burın» degen komponentler kirip dialektke taʼn qollanılǵan. Sonǵı mısaldagı «koʻz abay etip» frazeologizmi «qorqıtıp» maʼninde jumсалǵan.

«Murın» atlıǵının feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: Ba`ribir ol qız sag`an qarap murnın da ko`termeydi. (60 - bet)

Mısalg`a aling`an «murnın ko`termew» turaqlı so`z dizbegi dialektke ta`n dizbek, ol «mensinbeydi» degen ma`nide aytilg`an.

«Murın» atlıg`ının` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: Basqasının` murtı shag`ılmay ko`shirilgen. (146 - bet)

Mısaldag`ı «murtı shag`ılmay» dizbegi o`zgerilmesten, sol turısında degen ma`nide qollanılğ`an.

«Miy» atlıg`ının` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. Muzdın` miyi shıg`ıp erip atırg`anlıqtan bir joldı taslap ekinshisin izlewine tuwra keldi. (244 - bet)

Mısaldag`ı «miyi shıg`ıp» frazeologizmi awızeki so`ylew tilindegi bılshırap so`zinin` ma`nisin beredi.

«Qabaq» atlıg`ının` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. – Kitap bergenim ras – dedi qız qabag`ın ele de tu`ksiytken boyı. (202 - bet)

2. Men tuwralı birew o`sek aytqan g`oy, shaması – degen oyg`a kelip qabag`ın girjiytti. (202 - bet)

3. Sekretar` shiysheni shertkenin toqtatıp, qabag`ın tu`ksiytip, mınanın` so`zinde jan bar g`oy dep oyladı ishinen. (246 - bet)

Mısallardag`ı «qabag`ın ele de tu`ksiytken boyı», «qabag`ın girjiytti» «qabag`ın tu`ksiytip» dizbeklerinin` ma`nisi qabag`ın u`yiw, ashıwlanıw. A`debiy tilde bul frazanın` «qabag`ın u`ydi» variantı qollanıladı.

«Awız» atlıg`ının` feyiller menen dizbeklesiwi:

Mısalı: 1. Ba`rekella, shıraqlarım, attı qostan aydan`lar, dedi maylıqtın` awzın serlep turıp, jılımnın` durıs keliwine a`bden ser salıp onnan ko`zin almadı. (208 - bet)

Mısalg`a aling`an «awzın serlep» frazası awızeki so`ylew tilindegi an`lıp so`zinin` ma`nisinde jumsalğ`an.

«Iyek», «alqım» atlıqlarının` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. Iyek su`yep so`ylewge qanday haqın` bar senin`? (147 - bet)

2. Biraq birazdan keyin «usını jegizip bolıp meni alqımg`a almasa bolar edi» dedi ishinen. (46 - bet)

Mısaldag`ı «iyek su`yep so`ylew», frazası. Ekinshi mısaldag`ı «alqımg`a almasa» frazası awızeki so`ylew tilindegi «qısıw» «tergew» so`zlerinin` ma`nisin beredi.

«Qulaq» atlıg`ının` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. «Bel qamıs» tag`ı o`tip atırg`an jıynalıs qızg`ın tartısqa aynaldı, biraq ishi ele dawırıqtan basılmag`an, ekew – ara bir so`zdin` qulag`ına asılıp, o`z – ara a`n`gime – du`kan qurıp otır. (129 - bet)

2. Turg`anlar an` – tan` bolıp qulag`ın tuta tu`sti. (106 - bet)

3. Onın` arjag`ın Aysa`nem soramasa da jeti – segiz atag`a kelgen jeg – jat apalarının` ku`yewi bolg`anın tina`w bir ku`ngi qulaq qag`ısta o`zi ayttı. (79 - bet)

4. Sen opasız boldın`, wa`deni buzdın`, - dep urıstı ol – tura – tur, ustazın`a aytıp bir qulag`ın`dı shiyrattıraman... (197 - bet)

Mısalg`a aling`an «qulag`ına asılıp» frazası bir mazmundag`ı ga`pti aytıp ma`nisinde, «qulag`ın tuta tu`sti» frazası tın`ladı ma`nisinde,

«qulaq qag`ısta» frazası so`yleskende, «qulag`ın shiyratırw» frazası baqırtaman degen ma`nide qollang`an.

«Ju`rek» atlıg`ının` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. – Adam menen islesiw ushın en` a`weli ju`rekti usına biliw kerek. (48 - bet)

2. Qara basının` a`rmanı menen tilegi ju`regın alıp ushıra berdi. (119 - bet)

3. Ol jipti – dedi de ju`regın qolına uslag`an boyı basqa so`zge kelmesten, usha berdi. (155 - bet)

Mısallardag`ı «ju`rekti usına biliw» frazası shın ju`rekten, haq ko`kiregin` menen degen ma`nide, «ju`regın alıp ushıra beriw» qorqıw degendi, «ju`regın qolına uslaw» ha`wlirip degendi bildiredi. Awızeki so`ylew tilinde bul frazanın` «o`kpesin qolına alıp» variantı ayıladı. «Jan» so`zinin` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. Salqıng`a qoyıp keptiriw kerek, jipektey jelbirese onın` janı kire beredi. (62 - bet)

2. Bul menin` janımdı salıp onı hu`rmetlegenimnin` belgisi bolıp tabıladı. (98 - bet)

3. Aysa`nem Periyzanı ga` ayadı, ga` jubatıwg`a janın salıp tırıstı. (160 - bet)

4. Tolqın ten`izge jan pitirip, gu`rkirep ses shıg`arıp tuwlap jattı. (128 - bet)

5. Aysa`nem be? – dep Azat tutlıg`ıp soraw qoyg`anda, onın` janı ku`ygenin sezgen A`yten de so`zinen taying`an joq. (61 - bet)

Keltirilgen mısallardag`ı dıqqat etilgen turaqlı so`z dizbekleri birinshi ga`ptegi «janı kiriw»qa`ddin alıw, o`zine keliw ma`nisinde,

«janın alıw» shın ju`reginen, haq niyet penen degendi, «jan pitirip» frazası janlandırıp, jan endirip ma`nisinde, «janı ku`yiw» «qıynalıw» ma`nisinde jumsalǵ`an.

«Qol» atlıǵ`ının` feyil menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. Jıynalıs shaqırıp edik, ba`ri qolg`a qona qoydı. (45 - bet)

2. Biraq aqsha qaytıp qolına qonbadı. (123 - bet)

3. Bul du`n`yada ne bir qolınan suwı tamg`an sheberler bar – aw! – dep ol da tan`lanadı. (104 - bet)

Birinshi mısaldag`ı «qolg`a qonıw» frazası keldi ma`nisinde, «qolına qonbadı» ala almadı, «qolınan suwı tamg`an» frazası sheber degendi bildiredi.

«Ayaq» atlıǵ`ının` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. O`tebay bir na`rselerdi aytqısı kelip, Narımbettin` ayaq ushına mindi. (187 - bet)

Mısaldag`ı «ayaq ushına mindi» frazası ayag`ının` ushına shıǵ`ıp otırdı degen ma`nide aytilg`an.

«Til» atlıǵ`ının` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. Usı saparın`dı til alıp qoya qoysan` o`mirin` uzın bolar edi. (120 - bet)

2. A`yten menen baylanısın` bar dep tilinin` ushına birewi de almadı – aw ... (242 - bet)

Mısalǵ`a alıng`an «til alıw» aytqandı tın`law, «tilinin` ushına almaw» awızlamaw ma`nisinde qollang`an.

«Bas» atlıǵ`ının` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. Sol jerden shanag`a tiyetip, bas ko`zin`de o`zim bolaman dedi. (238 - bet)

2. Basqarma ma`jilisi Bekjannın` basına jay tasın tu`sirgendey boldı.
(242 - bet)

Mısalg`a alıng`an «bas ko`zinde bolıw» bassılıq etiw degendi, «basına jay tasın tu`sirgendey» frazası awızeki so`ylew tilinde «aspan eki eli jerge tu`sti» tu`rinde qollanılıp qapılıp qaldı degen ma`nini bildiredi.

«Qan» atlıg`ının` feyiller menen dizbeklesiwi arqalı:

Mısalı: 1. Aysa`nemnin` betine qanı juwırıp shıqtı (83 - bet)

Bul fraza «tu`ri endi» ma`nisinde qollanılğ`an. Shıg`armada bul frazanın` «betine qızıl qanı juwırıp shıqtı» variantı da qollanıladı.

Mısalı: 1. Ata – ananın` betine qızıl qanı juwırıp shıqtı. (84 - bet)

Shıg`arma tilinde atlıq penen feyildin` dizbeginen qurılğ`an to`mendegidey turaqlı so`z dizbekleri de ushırasadı.

Mısalı: 1. Usı jerge kelgende Aysa`nemnin` shıdamı tarıldı. (80 - bet)

- Sonın` menen ne aytpaqshı edin`? – dedi shıdamı tarılğ`an birew
(99 - bet)

2. Bekjannan bul so`zdi ku`tpegen qız bultıyıp turıp – turıp, bir jeri awırsıng`anday sa`l g`ana qawsın jıyırdı. (53 - bet)

3. Burın birew bolsa, endi ekewlep shoqparın u`yirdi. (119 - bet)

4. Waqıt et pisimge aylandı. (243 - bet)

5. – Sorı qaynag`an Bekjannın` quwanışı ko`kke ushatug`ın boldı – aw. (131 - bet)

Mısallardag`ı «shıdamı tarıldı» frazası shıdamı tawsıldı ma`nisin, «qawsın jıyırdı» frazası jaqtırmaw, «shoqparın u`yirdi» frazası qoymadı, «et pisimge aylandı» frazası ko`p waqıtqa sozıldı, «quwanışı ko`kke

ushıw» frazası quwanışı ko`pke sozılmadı ma`nilerinde jumsalğ`an. Shıg`armadan bunday misallardı ko`plep keltiriw mu`mkin.

Mısalı: 1. Ketetug`ın aqshamı bir na`rseler tuwralı so`ylestin`ler me? Yaki tek shashın sıypatıp jata berdi me? – dedi onnan pikir urlag`ısı kelgen oy menen. (205 - bet)

2. Ol Biybijang`a u`mit bayladı. (114 - bet)

3. Bekimbet te iykemge tez keldi: birinshiden jurttın` saqın sındırg`ısı kelmedi, ekinshisi, mu`mkin, balıq sol jaqta da shıg`ar dedi. (130 - bet)

4. – Senin` kolxozg`a inkarın` qurıg`anı qalay? (24 - bet)

5. Kim de bolsa, og`an birew jel bergen. (290 - bet)

Mısalg`a alıng`an «pikir urlaw» frazası bilgisi keliw, «u`mit bayladı» frazası u`mit etiw, «saqın sındırmaw» frazası kewlin qaytarmaw, «inkarı qurıw» frazası din`kesi qurıw, «jel beriw» frazası ga`p beriw ma`nilerin bildiredi. Sonday – aq, romanda «tu`si», «sıqılı», «aqılı», «boyı», «u`skini» so`zlerinin` feyil menen dizbeklesiwı arqalı jasalg`an turaqlı so`z dizbekleri qollang`an.

Mısalı: 1. Ekewi qızıl sheke bolıp uzaq to`belesti. (325 - bet) Mısalı:

1. Ele aqılı pispese kerek. (257 - bet)

2. – Ketip qayda barayın – dep Gu`ljan Sapargu`ldin` tu`rinen sırın an`g`arg`an son` boyına juwıtpawg`a urınıp so`zin juwmaqlawg`a asıqtı. (136 - bet)

3. O`teniyaz shıg`ıp ketkende Biybijannın` tu`si kirip qalıp edi. (158 - bet)

4. Ku`tpegen jerden Bekimbettin` qasına O`tebaydın` tu`si qashıp, u`skini ketip keldi. (210 - bet)

5. Sıqılın` nege qashıp otır. (85 - bet)

Dıqqat etilgen «aqlı pispese» aqlı jetpew, «boyına juwıtpaw» frazası ja`m juwıtpaw, «tu`si kirip» o`zine keliw, «u`skini ketiw» salpawsıw, «sıqılı qashıw» tu`ri o`zgeriw ma`nilerin bildiredi. Dialekttegi «u`skini ketiw» frazasının` awızeki so`ylew tilinde «u`skini quyılıw» variantı qollanıladı.

2. Kelbetlik + atlıq + feyil tipindeki turaqlı so`z dizbekleri.

«Qızıl sheke bolıw» qattı urısıw.

3. Kelbetlik + atlıq + ko`mekshi so`z tipindeki turaqlı so`z dizbekleri.

Mısalı: 1. Biraq, mayda til menen o`zin` aytpasan`, olar o`lse de ko`nbeydi. (186 - bet)

2. Og`an a`n`gimenin` bag`darı may til menen durıs jetkerildi. (130 - bet)

Birinshi, ekinshi mısallardag`ı «mayda til menen», «may til menen» frazaları sıpayılap degendi bildiredi. Ekinshi mısaldag`ı «maylı» kelbetliginin` – lı qosımtası jasırın formada kelgen.

1. Feyil + feyil tipindeki turaqlı so`z dizbekleri.

Shıg`arma tilinde feyil frazeologiyalıq so`z dizbekleri feyil + feyil tipinde de qollanıladı. Bunda bolımlı, bolımsız feyiller, betlik emes feyiller feyildin` funksional formaları kelbetlik feyil menen dizbeklesip turaqlı so`z dizbegi boladı.

Mısalı: 1. Miyim de qatıp – pittı. (5 - bet)

2. – Kim? – dep A`ytenin` qumarı qurıy tu`sti. (29 - bet)

3. O`tebay iynin qıykan` etkizdi. (39 - bet)

4. Narımbettin` usı u`mitin bir na`rse u`zip kelip jiberdi. (185 - bet)

Mısallardag`ı «qatıp - pitti» miyim sharshadı ma`nisinde, «qurıy tu`sti» frazası din`kesi qurıdı ma`nisinde, «qıyqan` etkizdi» frazası qıymıldattı ma`nisinde, «u`zip kelip jiberdi» frazası u`mitsizlendirdi ma`nisinde qollanıladı.

5. Feyil + kelbetlik feyil tipindeki turaqlı so`z dizbekleri.

Mısalı: 1. Al onın` bu`gip qalg`an balıg`ı qansha? (100 - bet)

2. O`teniyaz tasıp otırg`an qızın ko`rip:

- Jaraysan` qızım – dedi. (176 - bet)

3. – Tek eki kilo emes, jurttın` ma`mleketke bermey bu`gip qalatug`ın balıg`ının` ja`mi bir jilda qansha tonna boladı? (101 - bet)

Mısallardag`ı «bu`gip qalg`an», «bu`gip qalatug`ın» degen frazalar aytpay, jasırıp qalg`an, «tasıp otırg`an» degen fraza kewli ju`da` shad bolıw, kewli tolıw degen ma`nilerde qollanılg`an.

Juwmaq

Ko`rkem so`z sheberi ko`rkem shıg`armanı do`retiwde xalıqtın` bay tilinen paydalanadı. Ko`rkem shıg`armalarda xalıqtın` ku`ndelikli turmısında paydalanıp ju`rgen a`piwayı so`zlerinen baslap tildegi ko`rkemlew quralları xızmetinde qollanılatus`ın sinonim, antonim, omonim, so`zlerdin` awıspalı ma`nileri, turaqlı so`z dizbekleri ha`m t.b. o`nimli paydalanıladı. Sonın` ishinde ko`rkem shıg`armanın` tilinde ko`rkemlew quralları sıpatında turaqlı so`z dizbekleri o`nimli qollanıladı. Sebebi, olar ayılajaq pikirdi teren` ma`nili, o`tkir tujırımı etip paydalanıwda a`hmiyetli. Biz bul pitkeriw qa`nigelik jumısımızda tilimizdegi turaqlı so`z dizbekleri, olardıń ko`rkem shıg`armalardıń tilinde ko`rkemlik xızmette qollanıwın ha`r ta`repleme ilimiy ko`z – qarastan talladıq.

Ko`rkem so`z sheberi O`.Ayjanov o`z shıg`armalarında turaqlı so`z dizbeklerin o`nimli qollang`an. Biz jazıwshının` «Aral qushag`ında» romanında qollanılg`an turaqlı so`z dizbeklerin tallap, to`mendegidey juwmaqqa keldik.

Jumıstın` birinshi babında romanda qollanılg`an turaqlı so`z dizbeklerin tematikalıq toparlarg`a bo`lip u`yrendik. Shıg`armanın` tilinde adamnıń dene mu`shelerine baylanıslı turaqlı so`z dizbekleri o`nimli qollanılg`an. Sonlıqtan, bunday turaqlı so`z dizbeklerin to`mendegidey tu`rlerge bo`lip qaradıq:

1) ko`z so`zine baylanıslı qollanılg`an turaqlı so`z dizbekleri. Ma`selen, janı ko`zine ko`riniw, istin` ko`zin ku`n burın tabıw, qabag`ı ko`zine tu`siw, ko`zin alısqa su`yrew ha`m t.b. 2) bas so`zine baylanıslı; jaydı basına ko`teriw, bası en`sege miniw ha`m t.b. 3) qulaq so`zine baylanıslı; qulag`ın tutıw, kulag`ına quyıw, kulaq aspaw ha`m t.b. 4) awız so`zine baylanıslı awzına qum quyılıw, awızın iyiskelep ko`riw ha`m t.b. 5)ju`rek so`zine

baylanıslı; ju`rekti usınıw, ju`regi awzına tıg`ılıw ha`m t.b. 6) qol so`zine baylanıslı; qolına qonıw, qol beriw ha`m t.b. 7) murın so`zine baylanıslı; murın ko`termew. 8) qabaq so`zine baylanıslı; qabag`ın shıtıw, qabag`ın tu`ksiytiw ha`m t.b. 9) iyek so`zine baylanıslı; iyek su`yep so`ylew, iyegi – iyegine tiymew ha`m t.b. 10) qoyın so`zine baylanıslı; quwanışı qoynına sıymaw. 11) qabırg`a so`zine baylanıslı; qabırg`ası qayısıw, qabırg`adan qoyıw ha`m t.b. 12) o`t so`zine baylanıslı; o`ti jarılıw. 13) til so`zine baylanıslı; tilin suwırıw, til qatpaw. 14) to`be so`zine baylanıslı; to`besi ko`kke jetiw. 15) man`lay so`zine baylanıslı; man`layı tu`yiliw ha`m t.b.

Bul turaqlı dizbeklerde adamnıń dene mu`shelerinin` atamaları tirek so`z bolg`an.

Jumıstın` ekinshi babı romandag`ı dialektke ta`n turaqlı so`z dizbeklerinin` qollanılıwına arnalıp, sheklengen xarakterdegi dialektlik frazeologizmlerdi ko`rkem shıg`armanın` tilinen alıng`an mısallar menen da`lilledik.

1. Atawısh so`z shaqaplarına qatnaslı bolg`an dialektlik frazeologizmler.

a) atlıq + atlıq tipindegi turaqlı so`z dizbekleri. Ma`selen, karız isin`.

b) atlıq + kelbetlik tipindegi turaqlı so`z dizbekleri: jibi du`ziw.

2. Feyil frazeologiyalıq so`z dizbekleri.

a) atlıq + feyil tipindegi turaqlı so`z dizbekleri: qabırg`adan qoyıw, awzın serlew, iyek su`yep so`ylew, qulag`ın tutıw.

b) kelbetlik + atlıq + feyil tipindegi turaqlı so`z dizbekleri: qızıl sheke bolıp.

v) kelbetlik + atlıq + ko`mekshi so`z tipindegi turaqlı so`z dizbekleri: mayda til menen.

g) feyil + feyil tipindegi turaqlı so`z dizbekleri: qatıp – pitti.

d) feyil + kelbetlik feyil tipindegi turaqlı so`z dizbekleri: bu`gip qalg`an, tasıp otırg`an ha`m t.b.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda ko`rkem shıg`armanın` tili og`ada bay. A`sirese, ko`rkemlew qurallarınan frazeologizmler o`nimli qollanılg`an. Shıg`armanın` tilinde ulıwma xalıq tilinde qollanılp ju`rgen frazeologizmler menen bir qatarda, tek belgili bir aymaqtag`ı xalıqtın` tilinde g`ana qollanatug`ın sheklengen xarakterdegi turaqlı so`z dizbekleri de bar. Olar ko`rkem shıg`armanın` tilin sinonim frazeologizmler sıpatında bayıtqan.

Paydalanılğ`an a`debiyatlar

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten`les eki komponentli frazeologizmler. No`kis, 2005.
2. Aynazarova G., Berdimuratov E. «Qırq qız» da`stanının` leksikasında frazeologizmler ha`m olardıń eki komponentli tu`rlerinin` qollanılıwı haqqında. – «A`miwda`r`ya» jurnalı, 1988, №1-2.
3. Berdimuratov E. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No`kis, 1994.
4. Berdimuratov E, Da`wletov A. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. No`kis, 1979.
5. Berdimuratov E. A`debiy tildin` funksional`lıq stil`lerinin` rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasının` rawajlanıwı. No`kis, 1973.
6. Berdimuratov E., Da`wletov A. Til bilimine kirispe. No`kis, 1988.
7. Berdimuratov E. Ha`zirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya. No`kis, 1994.
8. Bolg`anbaev A`. Qazaq tilinin` leksikologiyası. Almatı, 1988.
9. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilinin` stilistikası. No`kis, 1990.
10. Jamolxonov H. Hozirgi wzbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
11. Jumamuratov G. Russko – karakalpakskiy frazeologicheskiy slovar` dlya shkol`nikov. Nukus, 1985.
12. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinin` qısqasha frazeologiyalıq so`zligi. No`kis, 1985.
13. Eshbaev J. Frazeologiyalıq variantlar - ko`rkem shıg`armanın` tiykarg`ı su`wretlew qurallarının` biri. – «Sovet Qaraqalpakstanı», 1978, 9 avgust.
14. Qaraev M.A`. Qazaq tili. (fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis) Almatı, 1983.
15. Mirtojiev M. Hozirgi wzbek tili. Toshkent, 1992.

16. Nawrızbaeva S. Frazelogicheskie edinitsı v karakalpaksko – russkom slovare. Tashkent, 1972.

17. Pirniyazov Q., Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilinin` leksikası. No`kis, 2000.

18. Sayfullaeva R., Mengliev B., Boqieva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi wzbek adabiy tili. Toshkent, 2009.

Mısal aling`an kitap.

1. O`.Ayjanov «Aral qushag`ında» (roman). No`kis, 1975.